

“Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi”¹

Ceyhan Gürkan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü, e-posta: cgurkan@politics.ankara.edu.tr

California Üniversitesi’nde (Berkeley) Siyaset Bilimi profesörü Wendy Brown’un *Undoing the Demos: Neoliberalism’s Stealth Revolution* başlığıyla 2015’te yayımlanan kitabı Türkçe’ye *Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi* olarak çevrilerek yayımlandı. Brown’un kitabı özellikle ekonomi bilimleri, sosyoloji ve siyasal bilimler başta olmak üzere, sosyal bilimlerin gündemindeki güncel konularından neoliberalizmin bir analizini sunmaktadır. Kitap 2008 krizi sonrası neoliberalizm üzerine artan ve çeşitlenen analizlere özgün bir katkı olarak görülebilir. Brown’un analizi ‘yaygın bir ekonomikleştirme’ olarak tanımladığı neoliberalizmin, siyasal bir analizidir. Küreselleşen ve finansallaşan piyasa ekonomisinin değer ve ölçüm sistemlerinin daha önce ekonomik (ve de finansal) olmayan siyasal ve kamusal alanlara, ilişkilere ve öznelliklere yayılımını tanımlayan yaygın ekonomikleşme bu kitapta neoliberalizmin siyasal etkileri üzerine analiz için kavramsal ve kuramsal dayanak noktasıdır. Kitap bir politik proje ve hedef olarak neoliberalizme genel tanımını veren söz konusu yaygın ekonomikleştirmenin ve ona yön veren normatif aklın günümüz için ne anlama geldiğini, hangi araçlarla işleme konduğunu, ne tür etkilerde bulunduğunu açıklarken aynı zamanda bu sürecin kuramsal bir soruşturmasını yapmaktadır. Bütününde kitap eşitsizlik, kâr için piyasalaşma, finansallaşma, devletin kapitalist çıkarlar için dönüşümü gibi temel hedeflere (s. 32-35) endeksli ekonomik politikaya indirgenemeyecek yaygın bir ekonomikleştirme programı olarak tanımladığı ve çözümlendiği neoliberalizmin siyasal analizi için bir kuramsal çerçeve çıkarmaktadır. Bu çerçeve Michel Foucault’nun *Biyopolitikanın Doğuşu*’nda² bir tür belirli ama karmaşık, homojen olmayan bir yönetimsellik olarak tanımladığı neoliberalizm analizine dayanmaktadır ve onu gözden geçirip 2008 krizi sonrası neoliberal süreç ve gelecek için geliştirmektedir.

Brown Foucault’nun neoliberalizm tanımını benimser: “[H]âkimiyet kazandıkça ekonomik değerler, pratikler, ölçüm sistemlerinden oluşan belli bir formülasyonu insan hayatının tüm boyutlarını kapsayacak şekilde genişleten bir yönetim rasyonalitesi şekline bürünen bir normatif akıl düzeni” (s. 36) olarak neoliberalizmi tanımlamaktadır. Metin boyunca neoliberalizmin bu betimi üzerine yükselen tanımlamalar çeşitlenerek dağılmış ve çeşitli boyutlar tanıma eklenmiştir: “Yönetim rasyonalitesi”, “normatif akıl düzeni” (s. 9), “kendine özgü bir akıl tarzı, özne üretme tarzı, bir ‘davranış yönetimi’ (*conduct of conduct*) ve değerlendirme sistemi” (s. 22, 56), “genelleşmiş ... ‘ekonomikleştirme’ pratiğinin adı” (s. 22-23), “*piyasa modelini* tüm saha ve faaliyetlere -paranın

mevzu olmadığı bölgelere dahi- dağıtıp, insanları en ince ayrıntısına kadar piyasa aktörleri biçiminde, her zaman her yerde sadece *homo economicus* olarak yapılandır[an bir yönetim akılı]" (s. 37), "geniş çapta ekonomikleştirme" (s. 39), ve "kendine has bir akıl biçimi olarak ... belirgin norm ve ilkelere bağlı kalırken, muhtelif yerel örneklenişler ve bir dizi faklı politika ve teknik içerebil[en]" (s. 58) pratikleri tanımlayan, "siyasi olanı [ve alanları] ekonomikleştir[en]" (s. 128), "sadece ekonomi politikası olarak değil, piyasa değerleri ve ölçüm sistemlerini hayatın her alanına yayan ve insanı salt *homo economicus* çerçevesinde tasavvur eden bir yönetim rasyonalitesi" olarak neoliberalizm. Kitaba yayılan bu tanımlar Brown'un neoliberalizmin siyasal analizini ve teorisini geliştirmede üzerine eğildiği kavramları ve konu alanlarını içermektedir. Tanıma ilişkin bir önemli nokta şudur: Piyasalaşmanın ya da ekonomikleştirmenin amacı sermaye açısından ve sonuçları bakımından sermaye için kârlılık koşullarını yaratma olsa da, parasallaşma, servet birikimi, parasal alışveriş ve zenginlik gibi salt bir ekonomik süreç değildir söz konusu olan (s. 37). Esas vurgu aile (ya da flört, eğitim) gibi ekonomik olmayan alanların ve ilişkilerin ekonomikleşmesiyle bunların öznelleşme tarzlarının, normlarının, dilinin, çerçevesinin, koşullarının, hukukunun, mevzuatının vs. değişmesi, dönüşmesidir. Servet birikimi ve zenginlik geleceğe dair bir vaat olarak belirir ama servetin ve zenginliğin kendisi de sermaye için yönetilen ve üretilen özne için o denli kesin ve belirlenmiş değildir. Dolayısıyla sermaye olan insan (insan-sermaye/*human capital*) servet birikiminin aracı olmakla beraber onun amacı salt ekonomik servet, birikim ve zenginlik olarak kodlanmaz. Sermayenin biricik gerçekliği olan iktisadi kâr, parasal servet ve birikim, aracı kıldığı insan sermayesinin gündeminden ve dilinden düşmüştür. Yerel örneklerde farklılık gösterse de bu ekonomikleşme kâr/zarar mantığını, faydacı akılı, piyasa ve sermaye öznelliğini, özneyi kendinden sorumlu bir girişimci olarak üretir. Kitabın ekonomikleşmiş neoliberal özneye dair sonucu bunun 2008 krizi sonrası radikal bir şekilde dönüşüme uğradığı yönündedir. Her planda girişimci, rekabetçi, çıkarıcı özne sermayenin kârlılığı için gözden çıkarılabilir bir özne haline gelmektedir. Dolayısıyla, bu kitap bize piyasa mantığıyla ekonomikleştirilmiş öznenin piyasaya özgü (ve piyasa için) özgürlükle yönetiminin siyasal/kamusal/demokratik bağları ile aşama aşama kesilmesiyle sonunun sermaye için bir tür ekonomik ve siyasal kurbanı dönüşmesi hikâyesini anlatır. Öznenin neoliberal dönüşümüne paralel devletin de radikal dönüşümü söz konusudur.

•••

Kitabı genel şemasına ve konu gidişatına uygun olarak tanıtmaya ve ele almaya başlarsak, kitabın birinci kısım ("Neoliberal Akıl ve Siyasi Hayat") birinci bölümünde ("Dağılan Demokrasi: Neoliberalizmin Yeniden İnşa Ettiği

Devlet ve Özne”) çalışmanın temel sorunsalı serimlenmektedir. Bu sorunsal neoliberalizmin yukarıdaki tanımların içerdiği özellikleriyle siyasi hayat ve demokrasi üzerindeki tahripkâr etkisini ve sürecini teşhis etmektir. *Siyasi hayat* Arendt’in “salt hayat”, Marx’ın “zorunlulukla sınırlanmış hayat” olarak tanımladığı, bireylerin geçimlik üretim ve bunun ötesinde servet birikimi için araçsallaştığı ekonomik alanın ötesinde Aristoteles’in “iyi hayat” olarak tanımladığı bireylerin kendi başına amaç olarak değer bulduğu, sağ kalma çabasının ötesinde düşünsel ve yaratıcı kapasitelerinin gerçekleştiği bir özgürlük ve özgürleşme alanı ve sürecidir (s. 51-52). Siyasi hayat bireylerin ‘salt hayat’ın ötesinde kendini ve diğerleriyle beraber kamusal alanda halk olarak müşterek yönetme kapasitesinin gerçekleştiği kesintisiz bir demokrasi alanı ve sürecidir. İradesine dayalı olarak kendisinin egemeni olarak ve herkesle beraber yönetme iradesine bağlı halk olarak siyasi egemenliğe sahip bireyler ‘salt hayat’ın ötesinde iki kere egemendir. Neoliberalizm normatif bir akıl olarak geliştirdiği siyasi rasyonalite ve ondan doğan yönetsel araçlarla ekonomiyi bu çifte egemenliği ortadan kaldırmak için seferber etmektedir. İlki tüketicinin egemenliğiyle ve ekonominin gereklerine uygun kurban edilebilen bir *homo sacer* ile ikincisi yine ekonominin gereklerine uygun bir teknokratik idare ile yer değiştirir. Sonuç neoliberalizmin ekonomi ve *homo economicus* ile temel özneliği ve etiği yurttaşlık olan siyasi hayatı ve toplumsal düzen olarak demokrasiyi tahrip etmesi ve çökertmesidir.

Brown ekonomik ile siyasi olan arasında ilkinin ikincisi üzerinde tahakkümü olarak ilişki kuran neoliberalizmi spesifik bir siyasi rasyonalite ve ondan doğan yönetsellik olarak analiz ederken toplumsal/kamusal ve öznel siyasal varoluşun ve düzenin gerçek unsurlarının -özgürlük, egemenlik, kamusalılık, adalet, demokrasi- ekonomik akıl tarafından içinin boşaltılarak bunları neoliberal normatif aklın bileşenlerine dönüştürerek yeniden tanımladığını teşhis etmektedir. Bu teşhis kitabın neoliberalizmi kavramsallaştırdığı ve çözümlediği iki düzeye işaret etmektedir: Devlet ve özne. Platon’un ‘şehir/devlet’ ve ‘ruh’ arasında ‘akıl’, ‘gözüpelik’ ve ‘iştah’ üzerinden kurduğu analogiye referansla (s. 23-27) devlet ve özne arasında neoliberalizmde kala kala tek bağıntı iştahtır. Neoliberalizmin devlet ve özne arasına şirketi ve işi (*business*) yerleştirerek gerçekleştirdiği dönüşümlerinin seyri ve mekanizmaları kitabın geri kalan konu alanını oluşturmaktadır. Devletin ve öznenin neoliberal dönüşümü Foucault’nun *Biyopolitikanın Doğuşu*’nda klasik liberalizmden neoliberalizme geçiş ve aralarındaki farklar üzerine saptamalarından hareketle ele alınıyor ve finansallaşmış küresel neoliberalizm için eklemelerde ve güncellemelerde bulunuluyor. Devletin ve öznenin siyasal yapısının ve varoluşunun temel klasik özellikleri ekonomik eksene ve anlam düzlemine kaydıkcça sonuç her ikisinin

ekonomikleşmesidir. Bu ekonomikleştirmenin devlet ve özne düzleminde tahripkâr sonuçları aynı zamanda klasik liberal demokrasinin, onun demokrasinin daha radikal formlarına alan açan potansiyelinin, demokrasinin yaratıcısı ve öznesi olan yurttaşlığın ve halkın çözümlerine bağlanır. Bunun uygulamada nasıl olduğu kitabın ikinci bölümünde hukuk, yönetim, eğitim ve kemer sıkma politikaları gibi güncel iktisat politikaları üzerinden açıklanmaktadır. Ancak kitap insanlığı “yutma rasyonalitesi” (s. 53) olarak tanımladığı neoliberalizmin siyasal teorisini geliştirmekle meşgul olduğundan ikinci ve üçüncü bölümlerde burada tanımlanan genel sorunsalın kuramsal çerçevesini ve kavramsal araçlarını inşa etmek için Foucault’nun liberalizm ve neoliberalizm üzerine derslerine dönerek bunları güncel bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

Foucault’nun liberalizm ve neoliberalizm analizi ortaya attığı yeni kavramlardan dolayı, ayrıca neoliberalizmin olumsuzluklarıyla çok ilgilenmediği için ideolojik pozisyonunun müphemliği, konunun ekseninde yarattığı sürekli kaydırmalar nedeniyle çoğu zaman kafa karıştırıcı ama bir o kadar da zihin açıcı bulunur. Bu kitap Foucault’nun günümüz finansallaşmış neoliberalizmi için hem eksikliklerini görüyor hem bunların bir kısmını gidermeye çalışıyor hem de neoliberalizmin geleceği ve alternatif yaratma yollarının rotasını çıkarmaya çalışıyor. Foucault’nun önemi neoliberalizmi kaynağını özellikle ekonomiden alan sürekli oluşturulması ve önünün açılması gereken normatif bir akıl sahası olarak teşhis etmesinden ileri geliyor. Foucault 1980 sonrası belirli bir ekonomi politikası demetiyle gündeme gelen neoliberalizmi bir yönetsel politik akıl olarak düşünsel köklerini çeşitliliği içinde kuzey kapitalist ülkelerde 1945 öncesine, uygulamada da II. Dünya Savaşı sonrasına götürmesi ve klasik liberalizmden kopuşları bakımından incelemesi dolayısıyla özgün bir konumu temsil eder. Foucault neoliberalizmin bu erken tarihlerde normatif bir akıl düzeni olarak devlet ve özne yönetiminde geliştiğini, uygulamaya da savaş sonrası refah devleti modeli içinde yavaş yavaş geçmeye başladığını gördüğü için, Jacques Bidet 1970’lerin sonunda kapitalizmin büyük krizinin çıktığı bir zaman aralığında eleştirel teoride kapitalizmin sonu tartışmaları doruğa çıkarken Foucault’nun kapitalizmin yeniden dirilişini gördüğünü belirtir.³ Bundan dolayıdır ki Foucault dikkatini neoliberalizmin düşüncede ve uygulamadaki bu erken aşamalarına kaydırmıştır. Bu öyle güçlü bir dikkat kaymasıdır ki kitabının başlığında yer alan biyopolitika gündemden düşmüştür.

Brown Foucault’nun neoliberalizmin kapitalizmin krizi ile doğmadığı tezine göndermede bulunur. Neoliberalizm liberalizmin krizi içinden doğmuştur ve klasik liberalizmin tekrar programlanmasından ibarettir (s. 69). Foucault gibi kapitalizmin krizi ile neoliberalizmin krizi arasında zamansal bir farkın olacağını belirtir ve bunlar örtüşmek zorunda değildir.⁴ Dolayısıyla, bu

iki krizin ayrıştırılması gerekir. Foucault kapitalizmin kriziyle ilgilenmediği için bununla ilgilenmez. Foucault'nun bir eksikliğini yönetimsellik olarak kavradığı neoliberalizmin içinde sermayenin de bir yönetimsellik unsuru olarak görmemesi olduğunu belirten Brown da bu konuyla ilgilenmemektedir. Oysa sermaye ve neoliberal yönetimsellik ilişkisinde bu iki krizin çakışmasının 2008 krizi bakımından derin anlamları bulunmaktadır. Kitabın son bölümünde kemer sıkma politikaları ve sonuçları bakımından buna dair bir çözümleme bulunmakla beraber, neoliberalizmin ekonomi politik bağlamda siyasal teorisinin peşinde olduğu bu kuramsal tartışma bölümünde Brown Foucault'nun tespitine yer vermekle yetinmektedir.

Kitabın ikinci bölümü ("Foucault'nun *Biyopolitikanın Doğuşu* Dersleri: Neoliberal Siyasi Rasyonalitenin Haritasını Çıkarmak") Foucault'nun neoliberalizm analizini gözden geçirerek özetlemesi ve günümüz koşulları içinde genişletmesi neoliberalizmi Foucault ile açıklayan literatüre uzak okuyucular açısından son derece aydınlatıcıdır. Buna göre neoliberalizm kuzey ülkelerinde söylem, hukuksal düzenlemeler, özne üretimleri, davranış yönetimi gibi araçlarla bir tür 'yumuşak iktidar' biçiminde gelişmiştir. Gündelik yaşamın ve dilin, olağan pratiklerin ve öznelerin bilincine derinlemesine nüfuz etmiş bir yönetimsel akıl olarak, adeta dışarıdan gelip parçalayan aslan gibi değil, içeriden kemiren bir tahtakurusu (s. 43) gibi *sinsice* yayılıp özneyi ve devleti *dönüştürmüştür*. Güneyde ise kuzeyin dayatmasıyla sert bir iktidar biçimi olarak darbeler, cuntalar, askeri disiplin, işgaller, yapısal düzenlemeler ve şok terapilerle hayata geçmiştir (s. 55). Kitabın geri kalanı neoliberalizmin kuzeydeki 'yumuşak iktidar' biçimi olarak kurulumunu ve işleyişini ele alır. Ancak küresel düzeyde bakıldığında neoliberalizmin "sistematik", "stabil" ve "tümleşik" olmayan, değişken, heterojen, "katışık", "çelişkili", yerel örneklere uyum sağlayan, farklı yönetim akılları ile yan yana olabilen ve onlarla bütünleşebilen, onların içine yerleşebilen akışkan bir akılsallık ile karşı karşıyadır (s. 56-58). Neoliberalizmin normatif akıl düzeni olarak tanımı tüm bunlara göndermede bulunurken şu iki gerçeği ısrarla vurgular. Normatiftir çünkü özü sürekli yumuşak ya da sert iktidar yoluyla özü açılmak durumundadır; o nedenle doğal hiçbir yanı yoktur; inşacı özelliği inşa edilmesinden ileri gelir. İkincisi neoliberalizm hayatın ekonomikleştirilmesi projesi olarak ekonomi politikası ve pratiği ile içsel olarak bağıntılı iken belirli bir ekonomi pratiğine ve politikasına bağlı değildir, ona indirgenemez (ayrıca bkz. s. 239-240).⁵ Bu bakımdan eklektik, değişken, ekonominin ve ekonomikleştirmenin kendisini de dönüştüren bir akılsallıktır. Brown bu normatif aklın kapitalizmin yeni bir aşaması olarak değil, Foucault'nun tanımıyla "liberal yönetimselliğin yeniden programlanması" (s. 58) olarak görür. Bu tanım ilerleyen bölümlerde neoliberalizmin tarihsel derinliğini, heterojen, karmaşık ve çelişkili yapısını,

kapitalist sistem içinde siyaset ve demokrasi üzerine tahripkâr saldırısının dayanaklarını ve mekanizmalarını açığa çıkarmayı hedefler.

Bunun için Brown Foucault'nun neoliberalizm üzerine derslerine dönerek ilk olarak konuya dair iyi bir özet sunar. Temel tema neoliberalizmin klasik liberalizmden nasıl koştığı, onu nasıl dönüştürdüğü ile anlaşılabilirliği yönündedir. Liberalizmin yeni bir yönetimsellik olarak gelişiminde 18. yüzyıl klasik politik iktisadının kritik bir rolü vardır. Liberalizm hukukla devletin sınırlarını çizerken, politik iktisat bunu piyasa ile gerçekleştirdi. Liberalizmin birey üzerinde devlet iktidarını sınırlama projesi piyasa ile yeniden formüle edildi. Hukuk dışarıdan bir sınırlama ilkesi ve mekanizması getirmişken, piyasa devlet aklının içine yerleşen bir doğrulama alanı ve referans noktası olarak devletin yönetim maliyetlerini düşüren az (tutumlu) yönetme rasyonalitesini geliştirmiştir. Piyasa içerden sınırlama ilkesi olarak devletin dokunamayacağı bir alanı ve özneyi (*homo economicus*) tanımlıyordu. Devletin doğal sınırları çıkar peşinde koşan, serbest bırakılmış iktisadi öznelerdir. Bu devletin bir sınırı varsa, tersinden ekonominin de bir sınırı olduğu anlamına gelebilmektedir.⁶ Neoliberalizm için her ikisi de, ama daha çok ikincisi, kapitalizmin ve büyümenin sınırları, sorundur. Ekonominin sınırı olamayacağı gibi, devletin de ekonomiye dokunamayacağı yönünde doğal bir sınırı yoktur. Devleti sınırlandıran bir ilke olarak değil, onu yapılandıran bir normatif akıl olarak piyasa mantığı içinde devlet ekonomiyi öznenin davranış probleminde indirgeyerek, özneyi tarihsel-kültürel-siyasal yapıdan ve varoluştan kopararak, piyasa için dokunulabilen bir özne olarak *yapılandırır*. Bu özne serbest bırakılmış bir özne değildir. Dokunulabilen ve, kitabın esas argümanı olarak görünen, ekonominin gereklerine uygun özgürlüğü elinden alınan, kendi çıkarının peşinde koşmasına sıcak bakılmayan, ekonominin devletle beraber büyüme mitine endekslenmiş, bu yolda kemer sıkma politikaları altında demokratik siyasal düzeni ve varoluşu kurban edilebilen “korunamayacak kadar küçük” bir öznedir (s. 82). Bu bakımdan neoliberalizm son tahlilde devlet ve özne arasında kurulan, tüm sorunları buna göre ele alan ve yapılandıran, bir iktidar rejimidir (s. 65). Neoliberalizm piyasa ilkesinin sınırlarını kaldırarak bu genelleşmiş ekonomikleşmeyi yaratmaktadır. Ekonomi devletin adına harekete geçtiği hem bir “model hem bir “nesne” hem bir “projedir” (s. 72).

Neoliberalizmin klasik politik iktisatta yarattığı bu köklü kopuşu Brown Foucault'nun analizini genişleterek dokuz açıdan özetliyor (s. 72-80). Neoliberalizmde (i) rekabet doğal değildir, yapılandırılması ve dışarıdan desteklenmesi gerekir. Piyasaya göre değil, tam da piyasa için yönetimin temel ilkesi budur. (ii) Ekonomik büyüme devletin temel meşruiyeti ve bu anlamda sosyal politikalarının da hem meşruiyeti hem kaynağıdır. Büyüme yoksa sosyal

politika da yoktur. (iii) Klasik liberalizmde eşitliği bir ilke olarak içinde tutan temel piyasa dinamiği olan mübadele yerine neoliberalizmde eşitsizliği normatif bir ilke ve politik realite olarak tanıyan rekabet geçer ve ekonominin, oradan da tüm hayatın temel öncülü haline gelir. (iv) Neoliberalizmde insanı tanımlayan temel kategori emek değildir. Özne rekabetçi, girişimci bir sermayedir, yani insan-sermayedir. Bu kavramsallaştırma, emek ile sermayeyi aynı bünyede buluşturarak emek ve sermaye arasındaki sömürü ilişkisini de ortadan kaldırır. İnsan sermaye olarak kendi kendini sömürmez. Bilinçli ya da bilinçsiz (eğer hatalı olursa da piyasanın ilkeleri doğrultusunda düzeltilecek) seçimler yapan, kendinden sorumlu, sermaye değerini artırmak için riskin peşinden koşan bir öznedir bu. Artık emek de sermaye olarak tanım ve içerik kazanmaktadır, yabancılaşma sorunu ortadan kalkmaktadır. Sınıf kavramı ve politik realitesi gündemden düşmektedir ve Brown için bu halkın ve demokrasinin tam kalbinden çözülüşüdür. (v) Neoliberalizmde değişim/mübadele ilişkisi ile birlikte üretim de bir kategori olarak ekonominin/piyasanın dilinden ve alanından çekilmiştir. Ekonominin ve ondan tüm hayata yayılan ekonomikleştirmenin dili ve dinamikleri tüketim, rekabet, girişimcilik ve finanstır. (vi) Klasiklerde devletin dışarıdan sınırlama ilkesi olan hukuk neoliberalizmde ekonomikleştirmenin bir aracı haline gelmiştir. 'Neoliberal hukuk' biçiminde bir kavramsallaştırmayı kullanır Brown ve bununla hukukun hakların ve halkın egemenliğini gözetken kamusal içeriğinin boşaltılarak, biçimsel olarak hukukun üstünlüğü geçerli olsa da, hukukun ekonomikleştirilmesini teşhis eder. (vii) Piyasa klasiklerde devleti sınırlayan ama kendi sınırı da olan doğal bir doğrulama ve hakikat alanıydı. Ekonomi eşittir hakikat idi. Neoliberalizm bunu radikalleştirmiştir. Piyasa "bir değil *yegâne* doğrulama sahası haline gelir ve bu, insan faaliyetinin tüm saha ve türleri için geçerli hale gelir" (s. 78). (viii) Devlet neoliberalizmde ekonomi için sınırlanan değil, ondan sorumlu olan, büyümesine endekslenmiş, meşruiyetini büyümeden alan bir siyasal yönetim aygıtıdır. Kapitalizm geliştikçe devletin derinleşen çelişkilerle meşruiyet krizinin olasılığının artışı yönündeki temel klasik ilke karşısında devletin meşruiyetini, çelişkilerine rağmen, gelişen/büyüyen kapitalizmden aldığı bir yeni evre söz konusudur artık. Çelişkilerin yönetimi klasik hukuk çerçevesinde refaktan sorumlu devlet ile çözülmemektedir. Neoliberal devlet ve hukuk bu çelişkileri farklı yollardan, özellikle yönetim pratikleriyle piyasa alanı içinde ve dışında, ekonomik olmayan alanları da ekonomikleştirerek çözmeye yönelir. Daha başka bir düzeyde, kitapta yer almayan bir konu olarak, neoliberal devlet çelişkileri kapitalist ve ekonomik olmayan alanlara taşıyarak oraları kendi dinamikleri içinde yönetir. Bu kısmen ekonomikleşmeyle, kısmen ekonomikleşmeyi tersine çeviren muhafazakâr yönetimsellik taktikleriyle el ele gider. Brown kuzeye özgü 'yumuşak iktidar' biçimi olarak neoliberalizmin piyasa alanı içinde ve piyasa olmayan alanları piyasalaştırarak yönetmesine

odaklandığından, konunun bu yönü daha çok güneye kalmaktadır.⁷ (ix) Son olarak, klasiklerdeki bireysel özgürlüğün koşulları olan “atomlaşma ve ayrışma” neoliberalizmde yerini “siyasi bütünleşme”ye ve “mutabakat”a bırakır (s. 79).

Brown’un bu özeti Foucault’nun neoliberalizm analizindeki eksiklikleri de gösterir. En sonuncu maddedeki neoliberalizmde bireyselleşmenin ve otonomi kazanarak ayrışmanın yerini yönetim ideolojisi ve uygulaması altında bütünleşmeye ve mutabakata bırakması bunlardan biridir. Bu Foucault’nun iktisadi liberalizm ile siyasi liberalizmi örtüştürmesinden kaynaklanan (s. 68) ve neoliberalizmin siyasi hayatta neyi yerinden ettiğine dair gözden kaçırdığı noktalardan biridir. Ekonomikleşmenin dinamikleri üzerinden tartışmayı sonlandırmak gerekirse, Brown burada dikkatimizi yine Foucault’da yer almayan, alması da mümkün olmayan, bir dinamiğe çeker: Finansallaşma ya da finans sermaye ile yönetim. Neoliberalizmin 1980 sonrası klasik liberalizmde asıl yer değiştirmeleri ve ondan kopuşu gerçekleştirdiği dinamikler bunlardır. Brown bu iki unsura sonuçları itibarıyla eğildiğinde yukarıda özetlenenlerin nasıl radikalleştirilerek kapsamının ve derinliğinin arttığını gösterir. İnsan sermayesi figürünün yaygınlık kazanması, devletin finansallaşma yolunda büyümenin, rekabetin, girişimciliğin sorumlusu ve meşruiyetini bunlardan alan bir yapıya dönüşmesi, üretim faaliyetinin girişimcilik ile yer değiştirmesiyle kitlesel işsizliğin artışı ve bunun bireysel hata olarak doğallaşması ve ekonomi için gerekliliği, finansın zorladığı kemer sıkma politikalarının kalıcı bir neoliberal ekonomik politika olarak kurban ve feda edilebilen, kolaylıkla gözden çıkarılabilen yeni bir insan sermayesi figürünün ortaya çıkması, bir mutabakat siyaseti olarak yönetimin yükselişi, bireysel çıkar yönelimli ahlaki olarak özerk ve iktisadi faaliyetlerinde otonom öznenin yetki devri yapılmış, sorumlulaştırılmış bireyin yükselişi finansallaşmanın ve yönetimin beraberinde getirdiği yeni ve radikal son dönüşümlerdir. Brown bu sonuçlar üzerinden neoliberalizmin insanın klasik liberal ilkelerde temellenmiş politik varoluşunun ve kamusal düzeninin nasıl altının oyulduğunu göstermektedir.

Bunun için ikinci bölümün sonunda ve kitabın birinci kısmının son bölümü olan üçüncü bölümde (“Foucault Tashihi: Homo Politicus ve Homo Economicus”) Foucault’nun neoliberal yönetimsellik analizinde dışarıda bıraktıklarını Brown siyasal analizinin içine çeker ve buna uygun kavramsal çerçevesini inşa eder. Foucault’da eksik kalan noktalar sermayenin tahakkümü gerçeği, neoliberalizmin demokrasi üzerindeki tahripkâr etkisi, siyasi yurttaşlığın ve halk egemenliğinin neoliberalizmdeki konumlarını ve dönüşümlerini çözümlenecek ‘hak/hukuk öznesi’ (*homo juridicus/legalis*) ve ‘çıkarcı öznesinin’ (*homo economicus*) ötesinde bir siyasi topluluğun üyesi olarak ‘siyasi insan’ (*homo politicus*) kavramsallaştırmasıdır. Halk egemenliğinin ve *homo*

economicus'un sınırlanması üzerine yükselen *homo politicus* önemlidir çünkü ilkinin yukarıda bahsedilen yükselişi ve dönüşümleri, Brown'un deyişiyle, onun 'canını okumuştur, okumaktadır'. Kitabın üçüncü bölümü *homo politicus*'un ne olduğu, halk egemenliği olarak demokrasi için gerekliliği, neoliberalizmde nasıl dönüştürüldüğü ve altının oyulduğu ile ilgilidir. Foucault'nun *homo economicus*'un (çıkar öznesi) *homo legalis/juridicus* (hukuk/hak öznesi) ile olan ilişkisi zemininde çıkardığı (neo)liberal yönetimselliğin çerçevesi Brown'un analizinde ilkinin "kuşatıcı bir insan figürü" (s. 91) olarak 'demos'un öznesi *homo politicus* ile olan ilişkisi etrafında yeniden gözden geçirilir. İlk tespit *homo politicus* bireysel egemenliğin, otonominin, ahlaki özerkliğin, modern yurttaşlığın ve halk egemenliğinin temelidir ve *homo economicus* siyasal varoluşu biçimlendirip klasik temellerini ortadan kaldırırken neoliberalizm Batı'nın hümanizmden ve yurttaşlık etiğinden kopmuştur (s. 99).

Kimdir *homo politicus*? Başına gelen nedir? Hangi aralıkta, nasıl, hangi araçlarla gelmiştir? Siyasi hayat için sonuçları ne olmuştur? Gelecekte bizi ne bekliyor? Ve ne yapmalı? Kitabın geri kalanı bu sorularla ilgilidir.

Homo politicus ekonomik hayatın dışında, hatta ekonomik hayatı ve özneyi sınırlayan bir varoluştur; ekonominin ve *homo economicus*'un sınırlanmasıyla yaşayabilir. Aristoteles'ten beri kabul edildiği biçimiyle dil kullanan, ahlaki düşünce ve birlik oluşturan, servet amacı ile geçimlik ve zorunluluk alanının ötesinde kamusal işlerle uğraşan boş zamana sahip, kendini yöneten ve başkalarıyla birlikte halkın müşterek yönetimine katılan, egemenlik özleminden ve arzusundan vazgeçmeyen; birey ve halk olarak egemen, öz çıkarına bağlı ve fakat kişisel çıkarının ötesinde kamunun müzakere alanında, mutabakatın değil, siyasal özgürlüğün, adaletin, (siyasal ve fırsatlara dair) eşitliğin, hakların peşinde kalan bir figürdür *homo politicus*. İşte neoliberal *homo economicus* tarafından canına okunan bu insandır. 17. yüzyıla dek *homo politicus* sosyal/siyasal/iktisadi düşüncenin özerk bir aktörüken, onun varoluşunun temelleri olarak sayılan yukarıdaki özellikler yerini *yavaş yavaş homo economicus*'un özellikleri olacak şekilde yeniden tanımlandığı, 20. yüzyılın sonunda da bunların toptan imhasıyla sonuçlanan bir süreç söz konusudur. Smith piyasalaşma, Marx emek, Bentham haz insanı, Mill rasyonel *homo economicus* ile *homo politicus*'un görünümünü kısarken bir taraftan yeni öznenin yükselişini görüyor, tanıyor diğer taraftan *homo politicus*'un nasıl yerinden edildiğini de yazıyordu (s. 106-112). Geçerken biz belirtelim: Rousseau'nun 1755 tarihli *Ekonomi Politik*⁸ üzerine söylevi ekonomi politiğin *homo economicus*'u ön plana getirmesinin bir eleştirisidir. Bu tam ekonomi politiğin liberal yönetim sanatının akli olarak doğup gelişirken ona yönetilmiş bir eleştiridir. Rousseau geniş anlamıyla kamusal yönetim olarak anladığı ekonomi politik üzerine söylevinde *homo*

politicus'a dayalı, *homo economicus*'u sınırlayarak *en baştan*, yani kapitalizmin belirli gelişmiş bir aşamasından sonra değil, anayasal bir liberal düzen içinde ekonomik büyüme yerine ılımlılığa dayanan 'toplum sözleşmesi'nin nasıl kurulması gerektiğini anlatır. Yine ekleyelim: Marjinalizmden doğan 19. yüzyılın sonunda neoklasik ekonomi teorisi *homo politicus*'un varoluşuna içkin akıl, konuşma gibi özellikleri mutabakata odaklı rasyonel seçimin unsurları haline getirdi. Keynezyen devrimin karşı cephesinde bir kolektif girişim olarak gelişen neoliberal düşünce 1930'lardan itibaren neoklasik liberalizmdeki bu dönüşüme sarıldı ve 20. yüzyılın sonunda *homo politicus*'u bütünüyle ortadan kaldırdı. Brown'un teşhisiyle neoliberalizmde devrimci olan *homo politicus*'un alt edilmesidir (114-115). İnsanın varoluşunda sadece piyasacılığın olduğunu ilan etti. Ekonomik hayatın sınırlanarak üzerine yükselebilen siyasal hayatın ve varoluşun son ekonomi politik teorisyeni Rousseau liberal bir yönetimsellik inşa etmediyse (ki Foucault'nun teşhisi budur) nedeni ekonomi politikasının çıkış koşullarını daha baştan tersinden tanımlamasından ileri gelir.

Özgürlüğü piyasadaki rasyonel seçimin koşulu olarak görmeyen, özgürlük için bir siyasal adalet diline yaslanan "öznel bir şahsiyet figürü" (s. 129) olarak *homo politicus* sosyal/siyasal/iktisadi düşüncede ve pratik alanlarda yerinden edildiğinde yerine geçen neoliberal *homo economicus* "bütünün vazgeçilebilir bir elemanı"dır (s. 129). Benliğinden ve emeğinden çaprazlamasına geçen sermaye ve devlet iktidarı akımı içinde kalıp araçsallaşırken, liberal tüm vaatler artık toprağın derinliklerine gömülmüştür. Brown'un da sonuç bölümünde iddiası o yöndedir ki artık dönebileceğimiz bir klasik liberalizm yoktur. Gelecek ve alternatif oluşturma fikri eldeki en önemli direniş yoludur. Bundan ötürüdür ki neoliberalizm alternatif gelecek fikrini gördüğü yerde imha etmeye çalışır. Gelecek üzerinden kârlılık koşulları oluşturan finans sermayenin birikim rejimine uygun olarak devlet geleceğe dair bir güven devleti olarak yeniden inşa edildikçe neoliberalizmin yeni aşamalarında *homo economicus* öz çıkarı peşinde koşan bir iktisadi ve siyasi özne olmaya dair en ufak bir kısıntı taşıyorsa da, ekonominin (gelecekteki büyümenin) kurbanları olarak bunları kendi eliyle, ve dahi kendi mahrem alanlarında (aile içinde toplumsal cinsiyetin ayrımlarını da şiddetlendirerek s. 117-125) tüketmeye zorlanmaktadır. Devletlerin büyümeyi içeriği, biçimi ve sonuçları iktisadi olarak ne olursa olsun bir mit haline getirmesi *homo politicus*'tan miras kalmış ne varsa silip süpürmeye hazır bir yeni yönetimsellik rejimi olarak karşımızda durmaktadır.

•••

Kitabın ikinci kısmı, "Neoliberal Aklın Yayılması" üç bölümden oluşmaktadır. Bu üç bölüm başlıktan da anlaşılacağı üzere neoliberal aklın topluma yayılımını

mekanizmalarıyla inceler. Bu mekanizmalar yönetim, hukuk ve eğitimidir. İkinci kısmın ilk, kitabın dördüncü bölümünde (“Siyasi Rasyonalite ve Yönetişim”) birinci kısımdaki kavramsal çerçeveye bir parça daha katkı sunulmaktadır. ‘Siyasi rasyonalite’ kavramı yönetişimi açıklamak için başvurulan kompleks kavramlardan biridir. Ancak Brown Foucault’nun siyasi rasyonalite kavramını neoliberalizm ve onun yönetim gibi temel aparatlarıyla ilişkilendirmediğini belirtir. Foucault neoliberalizmi “yönetim akli”, “yönetimsellik”, “yönetim rasyonalitesi”, “ekonomik rasyonalite”, “liberalizmin yeniden tanımlanması” gibi siyasete doğrudan gönderimleri olmayan bir kavram seti içinde tanımlamış, bunlarla ilişkilendirmiştir (s. 140). Brown neoliberalizmin normatif bir akıl olarak yayılımının siyasal analizini yaparken ‘siyasi rasyonalite’ kavramını analize dahil eder ve Foucault’nun hem araştırma sahasını hem de özgün analizini genişletir. Brown bu aşamada neoliberal “akıldan” (*reason*) siyasal “rasyonalite” (*rationality*) kavramına geçiş yaparak bu geniş çerçeveye ulaşır. Akıl ve rasyonalite (akılsallık/ussallık) arasındaki ayrıma dair geniş bir felsefi sorgulama burada mümkün olmamakla birlikte, Brown’un bu iki kavram arasındaki geçişten aklın uygulamaya ve doğrulamaya dönük bir içeriminin olduğunu ve kitaptaki ‘neoliberal (yönetim/sel) akıl’ kavramı ile iktidar ve yönetim pratiklerinin genel doğrulanma alanını belirginleştirdiği söylenebilir. Bu doğrulama alanı, belirtildiği üzere, piyasadır. O nedenle, neoliberal akıl bir piyasa akıldır ve ekonomik olmayan alanlara yayılarak, oralara teoride, söylemde ve pratikte uygulanarak, bir muhakeme aracı olarak iş görerek dönüştürücü bir gücü vardır. Rasyonalite kavramı ile siyasetin ilişkilendiği bu satırlarda Brown normatif akıl düzeni içinde iktidar ve yönetsel uygulamalarının, bu uygulamaların bilgi ve söylem dayanaklarının, bunların bir doğrulama alanı içinde ürettiği norm rejiminin yani hakikat düzeninin öncesinde duran, bunların koşullarını oluşturan, olanaklılığını ve meşruluğunu sağlama alan temel norm kaynağını kavramsal olarak yakalar. Siyasal rasyonalite iktidar ve yönetsel uygulamalarının, bilgi-iktidarın, akıl biçimlerinin içinden doğduğu bir akıl sahasıdır. Başlı başına iktidar uygulama ve yönetim aracı olmayan, öznelere, aktörlere, düzenlere varlık kazandıran, yönetim aklının ve pratiğinin içinden doğduğu, bunları yerel karşılıklarıyla buluşturan, bu anlamda tarihsel olan ama evrensel olmayan, hegemonik ve fakat farklı rasyonalitelerle yan yana olabildiği için hakimiyet kurmayan, dönüştürücü, bunu özne ve devlet arasında bir yeni bağ kurarak yapan siyasal rasyonalite “spesifik bir normatif akıl biçiminin fiiliyet kazanmasıdır” (s. 136). Foucault’ya bakacak olursak, modern yönetselliğin ve iktidarın politik rasyonalitesinin temel özelliği totalleştirici ve bireyselleştirici (*omnes et singulatim*) etkilerde bulunmasıdır.⁹ Foucault’ya göre temel direniş ve karşı çıkış hattı devlet ve özne arasında kurulan bu etkilere yönelik olmalıdır. Ona göre modern politik rasyonalitenin kökü ve spesifik normu budur ve tarihsel

olarak farklı dönem ve koşullarda, toplumlarda karşılaştığımız etki budur. Devlet kaynaklı totalleştirici ve bireyselleştirici etkiler bunun modern yönetsellikte başlangıç koşullarını oluşturur. Yönetişim günümüzde bu denkleme devleti iptal ederek bu iki etkiyi doğurmaktadır.

Peki yönetime başlarken neden uygulamaya dönük yönetsel bir akıldan ziyade siyasal rasyonalite gibi daha soyut bir düzeye sçırma yapmıştır Brown? Öyle görünüyor ki bu tam da yönetim kavramının doğasında saklıdır ve bir cevabı bizce yukarıdaki paragrafın son cümlesinde saklıdır. Yönetişim doğrudan pratiğe ve uygulamaya göndermede bulunur ve bu yönetim aklını tam da uygulamaya tanıdığı öncelikte kurar. Bu siyasal aklı ve onun normatif yönünü, dolayısıyla siyasal itirazları ve eleştiriyi kesen bir akıl ve yönetim düzeni anlamına gelir. Yönetişim tarihsel, yereli kendi özgünlüğü içinde belli bir amaca dönük varlık kazandırması bakımından hegemon ama hâkim olmayan bir uygulama ve akıl düzeni olduğu için aynı zamanda bir siyasal rasyonalitedir. Belki de modern iktidar ve yönetim tarihinde nasıl ki yönetsellik iktidarın, özellikle devlet iktidarının aklında temel bir kaymayı temsil ediyorsa Foucault'nun düşüncesinde, yönetim bu ikinci kaymayı temsil ediyordur. Post-modernizmin siyasal bir anlamı varsa, bu devleti bir iktidar ve yönetim aktörü olarak gören yönetsellikten yönetime geçişte yakalanabilir. Brown yönetimi klasik yönetsellikten bir kopuş olarak görür ve onu siyasal rasyonalite ile ilişkilendirmesi bu kopuşun derinliğini göstermesinden kaynaklıdır. Bu aynı zamanda neoliberalizmin liberalizmin yeniden programlanması gibi Foucault'nun sürekliliği vurguladığı tanımlamasının ötesinde, sürekliliğin payının çok azaldığı, farklı bir geleceğe kapı aralayan geriye dönüşsüz bir yönetselliğin içine düştüğümüz anlamına gelir. Kitabın bu ikinci kısmı ve sonuç kısmında ulaştığı sonuçlar buna işaret ediyor. O bakımdan Brown'un neoliberalizm bağlamında siyasal rasyonalite kavramını gündeme getirişi kitabın ağırlık noktasını oluşturuyor gibidir.

Okuyucu kitabın bundan sonraki bölümlerinde yönetişimin, neoliberal hukukun, eğitim sisteminin ve akademinin neoliberal dönüşümünün ABD merkezli serüvenini bulacaktır. Yönetime dair Brown'un vurguladığı önemli noktaların çok kısaca üzerinden geçelim. Yönetişim neoliberalizmin normatif yönetim aklının kurucu öğelerini tanımlar. Özellikle bürokratik kurumlar aracılığıyla işleyen, devletten doğan yönetim aklını ortadan kaldırmaya yönelir. Bunu yönetimin odağına kurumun yerine uygulamasını yapan aktörü/faili, süreci, pratiği yerleştirerek gerçekleştirir (s. 144). Yönetişim kurumsal, kamusal, kamu hukukundan ve demokratik yapıdan doğan idareciliği süreç, bireysel eylem ve sorumluluk düzlemine çekerek yenide yapılandırır. Bu bakımdan yönetim yerel ve küçük birimlerde yönetim sürecine ve bireyin yönetimine (hem onun gerçekleştirdiği yönetime, hem de failin yönetimine/davranışına) odaklanır.

Emirden, komuttan, zorlamadan, merkezi kontrolden, talimatlardan doğan bir idarecilik yerine küçük birimlerin ve bireylerin *sürece* ortak olduğu, katıldığı, hiyerarşik yapıyı çözen, mutabakatı başlangıç noktası ve ekip temelli çalışmanın koşulu olarak gören, teşvik ve güdülemelerle harekete/eyleme geçirilen paydaşlar ile önceden belirlenmiş amaçlar için özellikle araçlara odaklanan bir yönetim modelidir söz konusu olan (s. 146). Demokrasiyi işlemsel ve prosedürel bir şey olarak gören, kamusal siyaset ile ilişkisini kesen bu model (s. 147) siyasetin sahasında bir dizi kaydırma gerçekleştirir. Adalet yerini problemlere ve bunların çözümüne bırakır; verimlilik hakkın yerini alır; yasallıktan önce etkinlik gelir; ahlaklaştırılmış, girişime öykünen ve bu anlamda ekonomikleştirilmiş bireysel sorumluluğu ve rekabeti bir norm olarak kabul eden mutabakata dayalı ağ tabanlı ekip çalışması dayanışmanın yerine geçer (s. 151). Devlet idareciliğine iş modeli etrafında bir alternatif sunan yönetim bunu iki mekanizma ile gerçekleştirir: “[Y]etki devri ve sorumlulaştırma” ile “nirengileme (*benchmarking*) ve en iyi pratikler (*best practices*)”. İlki büyük ve yapısal problemlerin çözümünü küçük birimlere bırakan, bu yolla ahlaki ve ekonomik bireyselleştirici bir yönetim modeli inşa eder ve piyasa aklını yayan bir sonuca bağlanır. Nirengileme ise performans, maliyet etkinliği, rekabet üstünlüğü gibi piyasaya ve işletmeye özgü ölçüm sistemlerini kamu yönetiminin bütününe taşıırken, bunların ürettiği ‘en iyi pratikler’ olarak adlandırılan belli bir sonucu elde etmek için etkinliği kanıtlanmış “örnek davranışları” (s. 162) yerleştirir. Brown bölümün sonunda Saddam sonrası Irak’ın tarımsal yapısının dönüştürülüp gıda egemenliğinin hukuk ve ‘en iyi pratikler’ ideolojisi ile son verilmesini, küresel mal ve hammadde tedarik zincirlerine nasıl eklemlendiğini anlatarak durumun somut örneğini sunmaktadır. Irak tarımının neoliberalleşmesinde ön plana getirdiği nokta hukukun ‘en iyi pratiklerin’ yerleştirilmesinde önden nasıl araçsal bir rol oynadığıdır. Bu izleyen bölümde siyaset aklının ve sahasının demokratik ve kamusal temellerinin altını oyan bir araç olarak ‘neoliberal hukuk’ üzerine tartışmanın girişidir aynı zamanda.

Beşinci bölüm (“Hukuk ve Hukuki Akıl”) ABD’de hukuk sisteminin neoliberal yönetim aklı tarafından içerden nasıl dönüştürüldüğünü ve bu normatif aklın toplumsal ve kamusal yayılımını demokrasinin ve temel bileşenlerinin (fikir özgürlüğü, örgütlenme, tüketici, iş/istihdam gibi temel ekonomik haklar gibi) yeniden tanımlanışı ile somut örnekler etrafında okuyucuya sunmaktadır. Hukukun neoliberalizmde ikili bir dönüşümü söz konusudur. Sermayenin kârlılığı için cezalandırıcı, engelleyici ve yasaklayıcı işlevinin (sendikal faaliyetleri kısıtlayıcı uygulamalar gibi) yanı sıra hukuk neoliberalizmin programına dâhil olarak özne ve davranış üzerinde dönüştürücü bir işlev de kazanmaktadır. İkincisi, hukukun neoliberal özne ve davranış yönetiminin parçası olarak araçsallaşması

hukukun aklını ve muhakeme tarzını da dönüştürmektedir. Brown bundan dolayı 'neoliberal hukuk' adında bir kavram öne sürer ve hukukun neoliberal yönetimselliğın ekonomikleştirme programına dâhil oluşunu kamusal ve demokratik siyasal yaşama bir "hukuk saldırısı" olarak nitelendirir (s. 179). Brown'un incelediğı vakalardan biri ABD'de seçim kampanyalarını düzenleyen komitelere şirketlerin finansör ve politik aktör olarak dâhil olmasını kısıtlayan yasanın Ocak 2010'da mahkemede aleyhine karar çıkarken mahkemenin hukuku neoliberal ekonomikleştirme programına nasıl adapte ettiğidir. Mahkeme şirketlerin gerçek kişiler gibi ifade özgürlüğüne sahip olduğunu, kısıtlanmasının düşünce ve fikir özgürlüğüne aykırı olduğunu, önünün açılması gerektiğini ve bu yolla şirketlerin seçim kampanyalarında bir aktör olarak "serbest fikir piyasasını" (s. 182) çoğaltıp zenginleştireceğini hükmeder. Bu "hukuk" yorumuna göre ifade de tıpkı sermaye gibidir ve "fikir pazarı" çoğalmalıdır (s. 182). İfadenin miktarı ve akışkanlığı arttıkça fikir pazarının rekabeti de artacaktır. Kamuoyu serbest rekabet koşullarında oluşan fikir pazarına sahip olduğunda neoklasik iktisadın rüyası olan tam rekabet koşullarındaki yüzde yüz oy birliğine de (tam mutabakata) ulaşabilir. Neoliberal muhakemede ifadenin çoğaldıkça değeri artan sermayeye, kamusal diyalog alanının fikir pazarına, şirketin gerçek kişiye dönüşümü (ve tersinden gerçek kişinin sermayeye ve şirkete dönüşümü) ifadeye ve düşünceye dair klasik siyasal içerimi iptal eder. Şirketler ifade hakkını kullanamadığından mağdur hale gelir. Dolayısıyla, müzakereye dayalı kamusal/siyasal varoluşun ve demokrasinin temeli olan ve büyük (iktisadi/siyasi) güçler hukuki olarak sınırlandııkça güçlenebilen gerçek kişilere özgü ifade ve düşünce özgürlüğü ekonomik bir hak olarak eşit dağılması gereken bir "sermaye hakkı"na (s. 177) döner. Demokrasi bu neoliberal hukuk aklında yönetişimin prosedürel bir zenginlik aracıdır. Toplumsal planda oluşturulan eşitlikle yenilikçi, rekabet konusunda agresif şirketlere bir hak olarak tanınan siyasal ve kamusal alana seslenen konuşma, ifade ve düşünce bildirimini bildiğimiz demokraside ve siyasette sadece anlamsal kaymalara yol açmaz; somut işleyişte tümünden bir yok oluşu beraberinde getirmesi uzak ihtimal değildir. Oy veren seçmenler de kamusal alanda bir siyasal müzakere içinde değil, özel çıkar alanında politikacılarla özel sözleşmeler kuran küçük girişimciler/şirketler haline gelir. Bu yalnızca olması gereken anlamında hukuki bir neoliberal muhakeme değildir. Gerçek siyasal/kamusal akışa bir yerinden eklenerek dolaşıma sokulan yönetimsel bir akıldır ve 'neoliberal hukukun' gerçeği dönüştürme yolunda seferber ettiğı demokratik siyasal düzen ve halk egemenliğı için tehlikeli bir siyasetin ekonomikleşmesi modelidir. Yolsuzluklar tehlikenin sadece bir yönüdür.

Kitabın altıncı son bölümü ("İnsan Sermayesinin Eğitilmesi") neoliberal yönetim aklının ve siyaset rasyonalitesinin tam kalbinde yatan, inceleme

ve üzerinde çalışma nesnesi haline getirdiği insanın eğitimidir. Eğitimin neoliberalleşmesi eğitim alanının özelleşmesi ve parasal servet için kârlı bir sektöre dönüşmesi değildir yalnızca. Eğitimin insan sermayesi üretmek için içeriğinin dönüştürülmesinin yurttaşlık bilincinin ve etiğinin, en yalın haliyle halk egemenliği demek olan demokrasinin ve dolayısıyla halkın çözülüş sürecinde kritik bir rolü vardır. Bu bölüm temel bir düşünce üzerine yükselir: Demokrasi için eğitilmiş halk gerekir. Eğitilmiş halk ancak ekonominin baskısından, devletin yönetim aklından ve çıkar düzeninden (yani iş dünyasından) uzak bir eğitim sistemi içinde yaratılabilir. Eğitilmiş halk farklı dünyalar, halklar, bilimler, diller, edebiyatlar, kültürler, tarihler tanımış (s. 217), yurttaşlık bilinciyle aşırı servet birikimi ve eşitsizliği karşısında fırsat eşitliğini ve kamu yararını savunan; iktidar, temsil, adalet hakkında muhakeme yeteneği kazanmış (s. 208), bireysel hayatları ve kamusal hayatı şekillendiren güç ve güç ilişkilerinin farkında olan bir toplumdur. Brown “Rousseau paradoksu” olarak bilinen duruma işaret eder. İyi bir halk için yasadan önce belirli bir insan gereklidir (s. 236-238). Kurumlar ve yasalarla oluşan halk ve halk egemenliği için önceden bir insan, yani bu kurumları ve yasaları oluşturacak belirli bir insan tipi gereklidir. Eğitimin demokrasi/halk egemenliği için kritik önemi tam da buradadır. Yasadan önce olması gereken, yasanın altında yaşayan demokratik yaşam ve kültür için gerekli kamusal insan tipini eğitim üretir. Neoliberal yönetim aklı bu kamunun ve kamusal insanın üretimini kesmiştir. Brown II. Dünya Savaşı sonrası ABD üniversitelerinde ‘liberal sanatlar’ (*liberal arts*) olarak adlandırılan ve eğitilmiş kamu üretme programını amaçlayan, içinde tarih, felsefe, filoloji, sanat, temel bilimler gibi farklı birçok alanı barındıran ve yorumlayıcı bir sosyal bilim yeteneği kazandıran ders ve disiplin alanının neoliberal dönemde sonlandırıldığını belirtir. Orta sınıf üretimi ve bu sınıfların yukarıya hareket etmesi olanağını tanıyan, sonuçta bir kamu düşüncesi etrafında öğretilen liberal sanatlar (s. 212) özellikle kamusal yüksek öğretimlerin programından düşürüldükçe insan-sermaye üretmeye dönük tekno-bilim paradigması egemenliğini kurmuştur. Özetle akademik ve idari personelin yönetime ortaklığının azalması ve devamında sonlanması, öğrencilerin ders alma ve seçme işleminin gelecekte sermaye değerini artıran bir yatırım işlevine ve girişim alanına dönüştürülmesi, şirketlerin ders programları üzerinde artan nüfuzu, akademik personelin araştırma üniversitesi programına uygun olarak önceden belirlenmiş alanlarda araştırmaya yöneltilip kariyer ilerlemeleri buna endekslenirken meslek hayatından ders verme ve öğretmenlik kısmının değersizleşerek düşmesi, yaz okullarında ve internet üzerinden derslerin yaygınlaşması, buna uygun olarak dersler için geçici akademik personel istihdamının artması, akademinin bilimsel araştırma ve faaliyet alanının piyasa modeli içinde ölçütleri belirlenmiş ölçüm sistemlerine göre başarı-başarısızlık endeksine tabi tutulması demokrasi için

gerekli dūşünsel merakı gelişmiş ve kavrayış gücü yüksek eğitimli kamu üretme programından uzaklaşmayla sonuçlanmaktadır.

•••

Brown yönetim, hukuk ve eğitim alanında neoliberal yönetim aklının ulaştığı güç ve beraberinde getirdiği anti-demokratik sonuçlardan sonra son sözünü bugün demokrasinin köküne kibrit suyu döken ve kitap boyunca kapitalist piyasa ilişkilerinin eşitsizliğine dair sessizliğinden doğan tüm sabıkasına rağmen ilerici potansiyellerinden ötürü temel referans olarak tuttuğu klasik liberal demokrasiye dönüşü de tıkayan güncel bir ekonomi politikasına ayırmıştır: Kemer sıkma ya da tasarruf politikaları. Liberal demokrasi soyut insan kategorisiyle ilgilenirken ve bireysel egemenlik siyasal odağında yer tutarken *demos* ve halk egemenliği gündeminde sağlam bir zemine oturmamıştır (s. 247). Bu liberal demokrasinin *homo politicus'u homo economicus* karşısında kapitalizmin yapısı içinde koruyamaması ile sonuçlanmıştır. 2008 krizi sonrası farklı ülkelerde değişik neoliberal yönetimler tarafından uygulamaya konulan kemer sıkma politikaları ile siyaset sahnesi finans sermayenin kurtarılması ve gelecekteki kârlılığı için neoliberal teknokratik düşünceler, politikacılar ve kurumlarla doldurulduğunda liberal demokrasinin halk egemenliği vaadinin de geniş kitleler gözünde deyim yerindeyse kullanım tarihi doldu. Neoliberal yönetim aklı 2008 krizinden sonra *homo politicus'un* iyiden iyiye varlık koşullarının oyulduğu ve güçten düşürüldüğü bir ortamda aslında tarihinde ve özünde duran bir özneye dönüş yaptı: Fedakâr ya da kurban verilebilen *homo economicus*. Demokrasinin müşterek yönetim anlayışı şimdi ekonominin kurtarılması için “müşterek fedakârlık” ile özdeş kılındı (s. 251). Çıkarı peşinde koşan aktif klasik kişisel-çıkar güdümlü *homo economicus'tan* girişimci neoliberal özneye uzanan sermayenin kişiliğine büründürülmüş ekonomik insan yeni görevinde ekonominin esenliği için kurban verilebilen bir *homo economicus* ile serüveninin sonuna gelmeye yakındır. Büyüme odaklı ve genişletici mali konsolidasyon olarak tanımlanan, fedakârlığı büyüme için gerekli ve zorunlu kılan tasarruf politikaları altında gerçekleşen müşterek fedakârlık adeta dini fedakârlık ya da kurbanda olduğu gibi kutsal olana, yani hayat kaynağına verilen kurban gibidir. Yani sadece seküler planda ahlaki ve siyasi kurban vermede olduğu gibi bir şeyin bir amaç uğruna kurban verilmesi söz konusu değildir yalnızca; aynı zamanda dinsel açıdan varoluşun kaynağına, üstün güç için sunulan bir kurbandır artık *homo economicus* (s. 257-260). Ekonomiden doğmuştur; ekonomi için ve onun uğruna bile isteye, olmadı zorlanarak kurban verilmelidir *homo economicus*. Brown neoliberalizmin faşizme karşı doğan bir yönetim aklı ve siyasi oluşum olduğunu kaydederken, neoliberalizmin faşizmin belli özelliklerini taşıdığını tam bu noktada yakalar (s. 263). Bir zamanlar Rousseau tarafından

demokrasiye ve özgürlüğe zorlanması gerektiği düşünölen *homo politicus*'un (s. 250) yerine geöen ekonomik özenin sadece liberal siyaset sahnesindeki son oyununu değil, belki de kamusal siyasetin insanlığın uygarlık tarihindeki son perdesini izliyoruzdur. Peki bu "öaresizlik" karşısında ne yapmalı? Soru büyük, Brown'un bitirirken dört sayfaya sıkıştırdığı küçük bölümde geliştirilmesi gereken bir cevap bulunuyor: Alternatif düşünce ve gelecek üretimi. Brown tepkisel eylem biçimindeki direnişin başka bir dünya fikrinin oluşumunun önüne geömesini sakıncalı buluyor. Döneceğimiz bir liberal geömişin yokluğu karşısında onun radikal demokrasiye doğru potansiyellerini kullanarak inşa edilmesi gereken başka bir dünya gereklidir. Alternatifin yaratım enerjisi başlı başına korunmalı ve geliştirilmelidir Brown'a göre. Öaresizlik duygusu alternatifin yokluğunda büyümektedir. Finans sermaye ve neoliberal yönetim akli geleceği bugünden ekonomikleştirip, satın alarak ve krizlerini geleceğe erteleyip geleceği bugünden doldururken¹⁰ gelecekle işimizin öncekinden daha fazla olduğunu düşündürtmektedir Brown'un kitabını bitirişi. Direnişin tepkisel bir eylemin ötesine taşınması ve alternatif yaratma enerjisinin yükseltilmesi gerektiği yönündeki bu bitirişle Brown'un kitabının amacı belirginleşiyor: Tam da bu öaresizlik duygusunun yükselişinde alternatifin zorunluluğunu göstermek, yükseltmek ve ona bir siyasal teorik katkı yapmak.

Sonnotlar

¹ Brown W (2018). *Halkın Öözölüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*. Çev. B E Aksoy. İstanbul: Metis.

² Foucault M (2015). *Biyopolitikanın Doğuşu, Collège de France Dersleri 1978-1979*. Çev. A Tayla. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

³ Bidet J (2016). *Foucault'yu Marx'la Okumak*. Çev. Z Cunillera. İstanbul: Metis, s. 43.

⁴ Foucault, *a.g.e.*, s. 60-61.

⁵ Bu nokta neoliberalizmi yönetimsellik analiziyle öözümleyen kurumsal bakış açısı için ilginö bir sonuç çıkarır. Siyasal ve kamusal alanın ve özenin sürekli ve yaygın ekonomikleştirilmesi olarak tanımlanan neoliberalizm ile özdeşleşen ekonomik politikalar öökse bile neoliberalizm devam edebilir. Bu neoliberalizmin anlamının farklı bir yerde saklı olduğunu vurgular. Brown'a göre Margaret Thatcher'ın iktidara geldikten sonra amacını tanımlarken söylediklerinin neoliberal projenin özünde ne olduğunu açığa çıkarır: "Ekonomi politikaları oluşturmak için yola çıkıyor değilim; ben aslında yaklaşımı değiştirmek için yola çıkıyorum, iktisadı değiştirmek yaklaşımı değiştirmenin aracı. Yaklaşımı değiştiriyorsanız, ulusun kalbinin ve ruhunun peşindediniz demektir. İktisat burada yöntem; amaç kalp ve ruh değişimidir" (s. 179n). Yani araç ve yöntem

değişebilir ama belirtilen amaç neoliberal proje için bakidir. Bidet de Brown gibi Marx üzerinden güncel bir yönetimsellik analizini sermaye ve sınıf analiziyle buluştururken benzer bir sonuca ulaşır: Ekonomi politikasına dayalı kapitalist mülkiyet iktidarı çökse bile, bilgi-iktidara, yani neoliberal siyasal rasyonaliteye dayalı toplumu örgütleyen yönetim ve yönetici iktidarı devam edebilir (Bidet, *a.g.e.*, s. 65). 2008 krizi sonrası kapitalizmin ve demokrasinin geleceği ve sonu tartışmalarının hızlandığı bir zamanda yönetimselliğin neoliberal analizinin en önemli ve üzerinde düşünülmesi gereken yönü bu olsa gerek.

⁶ Klasiklerin iktisadi büyüme durduğunda insani potansiyellerin gelişebileceğine dair düşüncesi, özellikle Mill, buna örnektir. Bkz. Latouche S (2018). *Kanaatkâr Bolluk Toplumuna Doğru: Küçülme Üzerine Yanlış Yorumlar ve Tartışmalar*. Çev. T Karakaş. İstanbul: İletişim, s. 42-46.

⁷ Bunun için bkz. Chatterjee P (2016). *Mağdurların Siyaseti: Halk Siyaseti Üzerine Düşünceler*. Çev. V F Bozcalı. İstanbul: İletişim; Sanyal K (2017). *Kapitalist Kalkınmayı Yeniden Düşünmek: İkel Birikim, Yönetimsellik ve Postkolonyal Kapitalizm*. Çev. A. Karatay. İstanbul: Metis.

⁸ Rousseau J-J (2005). *Ekonomi Politik*. Çev. İ. Birkan. Ankara: İmge.

⁹ Foucault M (2001). “‘*Omnes et Singulatim*’: Toward a Critique of Political Reason”. İçinde: J Faubion (der), *The Essential Works of Michel Foucault 1954-1984. Volume Three*, Çev. R Hurley vd., New York: New Press, s. 325.

¹⁰ Bu düşünceye dair daha fazlası için bkz. Streeck W (2016). *Satın Alınan Zaman: Demokratik Kapitalizmin Gecikmiş Krizi*. Çev. K. Kabadayı. İstanbul: KÜY.